

אחרי מיטתו של הרב אליעזר יהודה וולדינברג זצ"ל

בחודש כסלו השנה הך לבית עולמו אחד מגדולי הפוסקים בדורנו, הרב אליעזר יהודה וולדינברג זצ"ל, בעל שו"ת 'ציץ אליעזר', זמן קצר לפני הגיעו לגיל תשעים ואחד.

א. ואלה תולדות...

הרב וולדינברג נולד בשנת תרע"ו בירושלים למשפחה של תלמידי חכמים, ולמד בישיבות שבעיר. מגיל צעיר בלט בכישרונותיו ובהתמדתו, ובשנת תרצ"ה, בטרם מלאו לו י"ט שנים, כבר הוציא לאור כרך מחידושו בשם 'דבר אליעזר'. בספר משולבים דיונים עמוקים בכל חלקי התורה, עם חילופי מכתבים - חלקם בני כמה שנים - עם כמה מגדולי הדור בארץ ובחו"ל. בהסכמתו לספר מחודש מרחשוון תרצ"ד (יותר משנה לפני שיצא הספר לאור בפועל) כתב ר' אבא יעקב הכהן בורוכוב, בעל שו"ת חלק יעקב ומזקני רבני ירושלים באותם ימים, שכבר שנתיים שהוא בא במשא ומתן בעומקי ההלכה בעניינים שונים וסוגיות שונות עם כבוד ידידי הבחור... הגאון צנא מלא ספרי, סיני ועוקר הרים, כבוד שם תפארתו מורנו הרב ר' א"י וולדינברג שליט"א...

וזה נאמר על מו"מ תורני מתמשך של אחד מגדולי הדור עם נער בן 17, מו"מ שהתחיל כשהנער היה בן 15!

ובחודש אדר תרצ"ד כותב אליו הגאון הישיש ר' חנוך אייגש מווילנא, כשהוא משיב על מספר השגות של הראי"ו על ספרו 'מרחשת':

ראיתי את רוב גודלו וחילו לאורייתא, משוטט במרחבי ההלכה ושוחה בים שני התלמודים... ראיינו עמד על נכונות השגותיו, והוא השיב לו (נדפס בצי"א ח"א סי' ו):

אתמול קבלתי מכתב הדרי"ג בשמחה ובעונג רב, ובו מתרץ הערותיי... על ספרו היקר מרחשת [כנראה שראיינו שלח לו את הדברים עוד לפני שהספר נדפס]. והיות שלעני"ד הערותי עודם במקומם עומדות, לכן הנני להציע לפני הדרי"ג את דברי ובקצרה בכדי שלא להטריח את הדרי"ג...

עוד לפני כן, בסוף תרצ"ג, כתב לו הרב עוזיאל, שהיה אז רבה של תל אביב:

ידידי הרב הגאון המפורסם סיני ועוקר הרים, כבוד מורנו הרב ר' א"י וולדינברג. ההסכמות על ספרו מהרבנים הנ"ל ומעוד כמה מגדולי ישראל כוללות סופרלטיבים, שבאמצעותם הם מתארים את התופעה התורנית המופלאה שנגלתה לפנייהם בבחור זה ובספרו. ראיינו המשיך ללמוד בישיבת חברון בירושלים, ולאחר כמה שנים נשא את בתו של הרב וורנר, רבה של נתניה. בשנת תשי"ה, בהיותו בן 28, החל להוציא לאור את ספרי שו"ת 'ציץ אליעזר'. כ"ב כרכים יצאו לאור במשך 53 שנים, כשהאחרון יצא לאור בשנת תשנ"ח. התשובות עוסקות בכל נושאי ההלכה, אך בולטות ביניהן בעיקר אלו הנוגעות לבעיות חדשות בענייני רפואה וטכנולוגיה. לתחום הזה נכנס הראי"ו כאשר החל לשמש למעשה כפוסק ההלכה של בית החולים ישערי צדק בירושלים, אף שלא נשא בתואר הזה באופן רשמי. הישידות' עם שערי צדק נוצר

עקב מגוריו של הרב וולדינברג בקצה שכונת 'מחנה יהודה', סמוך לבניין הישן של בית החולים. הוא התפלל בקביעות בבית הכנסת שבבית החולים, ובשלב מסוים התבקש למסור שיעור קבוע לרופאים, שיעור שהפך לכור היתוך לבירור שאלות רפואה והלכה רבות. הראי"ו כה התמחה בתחום זה, עד שכרבע (!) מתשובותיו עוסקות בענייני רפואה והלכה, באופן ישיר או עקיף. באותו זמן עסק הראי"ו גם בנושאים אקטואליים אחרים: לאחר קום המדינה כתב ספר בשם 'שביתת היס' על הלכות ספנים ויורדי ים בשבת, ובשנים תשי"ב-תשט"ו כתב את ספרו 'הלכות מדינה', בו עסק בכל צדדי ההלכה שבניהול מדינה יהודית בימינו. במשך הזמן מונה הרב וולדינברג לשמש כדיין ואב"ד בירושלים, אח"כ מונה לדיין בבית הדין הרבני הגדול, שם נחשב המומחה בדיני גיטין. הוא התפרסם בהקפדתו על נוהלי הדיון, על הדיוק בזמנים ועל "לא תכירו פנים במשפט" כפשוטו - הוא סירב בעקביות לשוחח עם כל מי שקשור לאחד מבעלי הדין מחוץ לאולם הדיונים אפילו בעניינים שנגעו באופן עקיף ביותר בעניינים שעמדו לדיון בבית הדין, מעשה לא קל במקומות שבהם כולם-מכירים-את-כולם וכולם-חברים-של-כולם.

ב. הרב וולדינברג ויחסו לצינות

אף שמכל בחינה שהיא היה הראי"ו חלק אינטגרלי מן הציבור החרדי, הוא לא חזר בו מעולם מההגדרות שבהן הגדיר את המצב בארץ מייד עם קום המדינה. כך למשל הריבונות של העם היהודי על ארץ ישראל היא יסוד עיקרי בהרבה מפסיקותיו; לכן היה פשוט לדעתו שאחרי שאומות העולם הסכימו לריבונות העם היהודי על ארצו לא חלה יותר גזרת 'שלוש השבועות' גם למאן דאמר ששבועות אלו הן הלכה פסוקה. מכאן נגזרה לדעתו גם החובה על כל יהודי לעלות לארץ. על הבעיה המעשית, האמונית והרגשית, הקיימת מעצם העובדה שבהגה השלטון על ארץ ישראל תופסים דווקא כאלו הרחוקים מתורה ומצוות, כתב הראי"ו בפשטות שעובדה היא שהי' נתן את ההנהגה בשלב זה ביד אלו שהיו מוכנים ומוכשרים אליה, ויבהדי כבשי דרחמנא למה לך?! ועוד כתב (ח"י סי' מח פרק יב):

חובת מצוות העלייה לארץ וההתנחלות בה [קיימת] כמשנה-חובה מאז קום המדינה בעזרת צור ישראל וגואלו הי' צב-אות שמו, כולל בכל מרחבי שטחיה, באין הבדל ופדות בין אותם שכבשו עולי בבל לבין אותם שכבשו עולי מצרים בלבד, משום שמצוות העלייה וההתיישבות נובעת מקדושתה העצמית של הארץ שהשכינה שרויה בה, והשראת השכינה חופפת כל חלקי הארץ וגבולותיה הנקובים בתורה... [קיימת] חובת היענות לקול הקורא לעלייה ולהתאחות **בשעת פקידה גדולה כזאת של תקומת המדינה ועיצובה**, שפלאי פלאות נעשה לה בעבר ונעשים לה בהווה על כל צעד ושעל... נראה לי כדבר ברור, שאין מקום כלל לסירוב לעלות לארץ משום שהנהגת המדינה נמסרה ברובה בידי פורקי עול בעו"ה, וגם לא לטענה לומר שבלתי אפשרי שתוכל הישועה השמימית לצמוח על ידי אלה האנשים אשר אין יראת א-להים בלבם; כי מלבד שטענה זו היא מזוייפת מתוכה ושוברה בצדה, מפני שברור הדבר שכל שתתגבר העליה של שומרי תורה כן תתגבר כוח ההשפעה של היהדות הנאמנה... - מלבד זה מי יוכל לבוא בסוף ההשגחה העליונה ולמצוא חקר ש-די? הרי כבר היה כזאת לעולמים שבאפס עצור ועזוב שלח הי' עזרתו מקודש בידי מלך ישראל רשע להרחיב את גבולות הארץ... ומפליא הדבר שהכתוב מציין הדבר לשבחו של מלך זה סמוך ונראה יחד עם ציינו את גודל רשעתו... בבחינה של אין עבירה מכבה מצוה. הלא כה דברי הפסוקים בזה: "מלך ירבעם בן יואש מלך ישראל בשומרון... ויעש הרע בעיני ה', לא סר מכל חטאות ירבעם בן נבט... הוא

השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה כדבר ה' א-להי ישראל... כי ראה ה' את עני ישראל מורה מאד ואפס עצור ואפס עזוב ואין עוזר לישראל... ויושיעם ביד ירבעם בן יואש"...

ועוד כתב בענין זה (ח"י ס"י א אות ג):

...התנאי של כיבוש רבים הוא גם שיהא זה ע"י מלך או נביא, ובימינו אין לנו לא מלך ולא נביא! אך גם לזה נוכל למצוא מזור עפ"י מה שכותב לבאר לנו הגאון הגראי"ה קוק ז"ל במשפט כהן... בדברו על מלחמות החשמונאים כנגד חיילות סוריא בלא מלך, והוא, דנראים הדברים שבזמן שאין מלך ודאי גם שופטים מוסמכים ונשיאים כלליים במקום מלך הם עומדים... ויעוין בספרי הלכות מדינה... שהארכתי להוכיח ולבסס דעת כהן יפה זאת... וא"כ גם בימינו הנשיא והממשלה והכנסת וכו' (על כל מגרעותיהם בשטח הדת, ואשר ברור שבנוגע לדת אין להחלטותיהם נגדה כל תוקף שהוא) שנבחרו מדעת רוב ישראל היושבים על אדמתם, ואשר המה גם יותר משישים ריבוא, במקום מלך הם עומדים בכל הנוגע למצב הכללי של האומה הדרושים לשעתם ולמעמד העולם... ובפרט בנוגע לצבא... ועל צבאותיו נמנים עשרות אלפי אנשי צבא יראים ושלמים שכבשו את השטחים יד ביד עם כל אנשי הצבא על כל סוגיהם וראשיהם... ולמעשה מלאה הארץ גם דעת ה', ומאות אלפים מישראל נאמנים לתורת סיני ולבם רד עם א-ל, ורבבות מהם ממיתים את עצמם באוהלה של תורה ומקיימים במסירות נפש מצוה קלה כבחמורה, **באופן שאך מעטים המה לפי הערך הכופרים שנכרתה האמונה מהם** הגם שמאידך מהם ומהמונם האוחזים בהגה ההנהגה, אמנם כבר הבאנו לעיל דעת המור וקציעה שהועיל כיבושו של ירבעם בן יואש להחלת קדושת הארץ הגם שעשה הרע בעיני ה'... בוודאי גלוי וידוע לפניו יתברך זכויות מיוחדות שיש להם גם בזמננו, ועשה על כן הנסים הגדולים על ידיהם, דאלי"כ אין הקב"ה עושה בדרך כלל נסים ע"י רשעים מזידים... וכולם יחד הרי ניצבו כנגד ונלחמו שלובי זרוע בשחרור השטחים מידי אויבינו-בנפש שקמו עלינו. ועוד זאת, כפי התיאורים הנאמנים נתעוררה בימי הכיבוש להבת אש האמונה בא-להים חיים גם בלבם של הרחוקים, וכולם האמינו בה' ובמשה עבדו... והגדיל לעשות בזה הגאון הגראי"ה קוק ז"ל בספרו משפט כהן... כי קדושת מקום מקדשנו קדשה לעתיד לבוא וקיימת היא כולה בזה"י ולעולם, וכן ההלכה רווחת וקבועה בישראל.

ג. בשדה הראי"ה

כמו הרבה מגדולי ירושלים בזמנם, התייחס גם הראי"ו אל הראי"ה קוק ואל תלמידיו כפי הראוי להם. יחסו לרב קוק היה כלאחד מגדולי הדור היושבים ראשונה במלכות התורה, וגם מנקודה זו לא חזר בו מעולם, ולא הסתירה כפי שעשו הרבה אחרים. באחת התשובות הוא אף מכנה את הרב קוק "האי כהנא רבא מרן הגראי"ה קוק ז"ל" (ח"ה ס"י טו). לא רק בספרי ההלכה של הראי"ה היה בקי, אלא אף באיגרותיו (ח"ו ס"י מב פרק ח):

ומה עמוקים בתכנם ונעלים בהגיונם דברי הגראי"ה קוק ז"ל באחד מאגרותיו... דברים כדרבנות אלה שיצאו מפי גאון ואוהב ישראל זה יש בהם בכדי לאלף הרבה ולעורר את המחשבה... ואף בספרי המחשבה שלו (שם ס"י מח פרק יב) היה בקי:

וכבר כתב הגאון הגראי"ה הכהן קוק זצ"ל במאמרו קדושת הארץ בספר חזון הגאולה... אי אפשר להתעלם מתשובה מעניינת מאוד מחודש כסלו תשי"א (ח"ד ס"י ה פרק ב) בשאלה אם הפלגה לארץ ישראל לטיול נחשבת דבר מצוה. תשובה זו מופנית

אל הוד כבוד ידידי וידיד ה' עמו וארצו הרב הגאון הנעלה בנשי"ק וכו' מוהר"ר צבי יהודה הכהן קוק שליט"א,
 ובה הראי"ו מודה לו על דבריו הנעימים על ספרו החדש 'שביתת היס', והוא כותב לרצי"ה:
 דברי הערכה מעין אלה שאני מקבל מגדולי התורה והיראה מוסיפים לי משנה מרץ בעבודתי
 בקודש בבירורי הלכות המנסרים בעולם מדינתנו המחודשת בסייעתא דשמיא.
 בהמשך הוא דן בדברי הרצי"ה שניסה להוכיח שכל נסיעה לארץ ישראל נחשבת דבר מצוה
 המתרת את ההפלגה בשבת, אפילו כשהיא לצורך טיול ועל מנת לחזור, ומסיים:
 בברכת שים שלום טובה וברכה בידיות ובהערה.
 וכך לרב חרל"פ. באחת התשובות הראשונות שבשו"ת ציץ אליעזר (ח"א סי' ב) כותב הראי"ו:
 תשובה זו מכוונת ומסובבת בעיקרה על דברי הרב הגאון המפורסם והמצויין צי"ע וכו' כש"ת
 מוהר"ר יעקב משה חרל"פ שליט"א הרב דשערי חסד ורחביה והר"מ דישיבת מרכז הרב.

ד. מדינת ישראל

אולם היחס החיובי כלפי המדינה לא עמעם אצלו את תחושת ההחמצה, את ה'בדיעבדות' של
 המצב הנוכחי. כך בעניין היחס אל חוקי המדינה כערכאות של גויים (ח"י"ב סי' פב) מביא הראי"ו
 דברי עו"ד דתי שטען שאין לראות מי שדן בבית משפט חילוני כמי
 שפונה עורף אל משפטי התורה... ואין מקום לכנות בשם 'ערכאות' לבתי המשפט של מדינת
 ישראל שזכינו להקמתה בעזרת צור ישראל וגואלו, ויראים ושלמים רואים בה בצדק את
 ראשית צמיחת גאולתנו.
 הראי"ו מצטט תשובה של הגרצ"פ פרנק זצ"ל נגד אותה טענה:

...על זה שהעו"ד מתברך בלבבו ששלוס לו, בהיות וזכינו להקמת מדינת ישראל בעזרת צור
 ישראל וגואלו, ובתי המשפט המה של מדינת ישראל, ולא יתכן שההולך לדון אצלם הוא
 מרים יד בתורת משה, ומשתומם על שְׂכִינָה אותו בתור שכזה [=כִּינָה את מי שמוסר את דינו
 לבית משפט מרים יד בתורת משה] - משיב לו הרב ז"ל בעזרת דקדושה מנה אחת אפיים,
 לאמור: איני יודע מה הוא סח, מה לתבן את הבר: וכי בשביל שבעינינו ראינו עזרת צור
 ישראל וגואלו, וברחמיו גאלנו משעבוד הגויים, וכי בשביל זה ניתן יד לפושעים לעקור את
 תורתנו המסורה לנו מצור ישראל וגואלו?...

ניתן לומר שהראי"ו מייצג קבוצה גדולה של תלמידי חכמים שהיו מלאי התפעלות עם קום
 המדינה, ורצו להשתתף בפיתוחה, אך בשלב מוקדם יחסית 'הרימו ידיים', והגיעו למסקנה
 שהכיוון החילוני של המדינה אינו מאפשר לשתף עמה פעולה יותר מאשר באופן מינימלי. בנו
 אף צעד צעד נוסף, ובמשך הזמן נהיה אחד מרבני העדה החרדית. אין זה סותר כלל את העובדה
 שמבאי ביתו היו תלמידי חכמים ציוניים והוא קיבל אותם בכבוד. הרב מנחם בורשטיין אף
 מספר שמדי פעם היה שואל אותו הראי"ו על ההתנחלויות החדשות ועל הקורה בהן, והיה
 מחבב ומשבח אותן מאוד מאוד.

ה. פסיקותיו

בפסיקותיו לא נחשב הראי"ו מקל ולא מחמיר. היו בפסיקותיו קולות חריגות וחומרות קשות,
 כל עניין לגופו. כידוע, היה מראשי המקילים בעניין הפלה מלאכותית, אחרי שהכריע שאיסור
 הפלת העובר אינו אלא מדרבנן כל עוד אינו בר חיים מחוץ לרחם, ובשעת הדחק ניתן לדעתו

להקל באיסור זה. מצד שני החמיר מאוד ואסר הפירות מבחנה מכל סוג שהוא. מעניין להציג שני עניינים שבהם חלק בתקיפות על פסק מחמיר של תלמידי חכמים חשובים והכריע לקולא בניגוד לדעתם, כשהוא משתמש במטבע-הלשון 'לא אדוני!' בפעם הראשונה נאמרו הדברים (ח"י סי' ח) "לגאון וצדיק מפורסם אחד שליט"א", שהגיב על דברים שכתב הראי"ו (ח"י סי' ג) בדין לימוד תורה לנשים, וסבר אותו גדול שאין ללמד כלל תורה לנשים. הראי"ו דוחה את ראיותיו בתקיפות:

...אין בזה בכדי השב כלל ולבטל במחי יד את מה שראו הגדולים בדור סמוך-ונראה להתיר ללמד את הבנות תורה על טהרת הקודש, משום גדר פרצת הדור, ובכדי שיוחדר ויתאמת אצלם ענין אמונתנו הקדושה, וכפי שהגדיר את הדבר בקצרה ובהגדרה קולעת הגה"צ החסיד שבכהונה החפץ חיים זצוקלה"ה... ומאוד התפלאתי ונדהמתי על הדברים הבוטים כמדקרות חרב שרמזו כתר"ה בדבריו על הגאון החסיד הזה, על אשר חזה בעין רוחו דמשום שינוי והתדרדרות הדורות יש להתיר לימוד התורה להן בזמנינו, ועל הטפת אמרים נגדו... ע"ז **אשיב לכ"ג כתשובת חנה אל עלי הכהן: לא אדוני**. עם כל רחשי יראת הכבוד אין מקום לדבר בנוסחא כזאת נגד גאון וקדוש זה שהקים עולה של תורה ושל יראה אמיתית תמימה ופשוטה בדור האחרון הזה... לא זה האיש ולא כאן המקום להשמיע דברי תוכחה כאלה. ואם התיר ופשט התירו בזה ברוב ישראל אין כל מקום להרהור, ועל אחת כמה לא לרינון על זה, ולמעשה הרי הצטרפו לדעתו של צדיק זה ביודעים ובלא יודעים כמעט כל גאוני וצדיקי הדור, וקיימו וקיבלו ויסדו והקימו בתי לימוד עפ"י הדרך שהורו, וחפץ ד' בידם הצליח להציל רבים מרדת שחת, והעומד מרובה בזה על הפרוץ. ומי יודע אילו לא היו מקדימים להקים ולהנהיג בתי לימוד כאלה - עד היכן היינו מגיעים, ואם בת אחת מני רבבה היתה מסכימה להינשא לבן תורה...

בפעם השנייה, לאחר יותר מעשור, השתמש הראי"ו באותו מטבע לשון (ח"י סי' ק) בעניין היתר הפלת עובר לצורך גדול:

הראו לי והמציאו לידי מאמרו של הגר"מ פיינשטיין שליט"א, מה שביירר והעלה בדין הריגת עובר... לדברי התוס'... שכותבים בלשון מותר להורגו, בוחר לו הגרמ"פ הדרך הפשוטה ביותר ולומר שפשוט וברור שהוא טעות סופר... ולא נרתע ממה שהתוס' חוזרים פעמיים בדבריהם לכתוב בלשון מותר. ועל פי הגהתו זאת... אסור להרוג עובר, דלכן מחללין עליו את השבת. **והנה עם כל הכבוד, לא אדוני, לא זו הדרך**, וחיים אנו עפ"י גאוני הדורות, והמה טרחו כל אחד ואחד לפי דרכו לבאר ולהעמיד כוונת דברי התוס'... ואף אחד מהם לא עלה על דעתו... לומר שיש ט"ס בדברי התוס'... לזאת משנתנו בזה לא זזה ממקומה... אבל בדרך כלל בני ישראל מזהירים באזהרה חמורה לא לנהוג קלות ראש בהפסקת ההיריון משום איזה נוחיות מדומה או לא מדומה...

1. בשביל הזהב

ונסיים בפסק הלכה שנכתב מייד אחרי מלחמת ששת הימים, בעניין אמירת הלל על נס של ציבור (ח"י סי' י בקיצורים), המבטא את הדרך 'בין המשפתיים' שבה הלך הראי"ו ביחסו אל המדינה:

הוריתי בכ"ח אייר תשכ"ז לרב מושב אחד שאנשיו היו מוקפים מהאויב וניצולו, לא לברך על ההצלה שהחיינו וגם לא הטוב והמטיב... כי אם שבעלייתו לתורה יברך ברכת הגומל

בלשון רבים ישגמלנו ויכוין להוציא כל בני המושב, וגם הם יענו בלשון רבים 'מי שגמלנו... ואם רוצים להודות על נס ההצלה - יכוונו על כך בעת אמירת הלל ביום ראש חודש הסמוך. וכמה נימוקים היו לי על כך... ראשית, לאו אורח ארעא הוא לעמוד ולומר הלל בעת שההרוגים חללי מלחמת ששת הימים מוטלים עוד לפנינו, ומה גם שכל בית ישראל שותפים בצער זה של נפילת הגיבורים שמסרו נפשם על קדושת השם והארץ ולמען העם היושב עליה. ואמרת שאולי זהו גם אחד מהנימוקים על זה שבנס חנוכה רק לשנה אחרת קבעום ועשאוים ימים טובים בהלל והודאה... והיינו מפני שבאותה שנה עוד היו מתיהם שנפלו במלחמה מוטלים לפניהם... שנית, באומרי להסמיך ולכלול ההודאה לה' ליום ראש חודש הסמוך כוונתי בזה שאין להוסיף מועד ממש ולקבוע יום של שמחה, על יסוד דברי הגמ' ב"ה יח, ב דאמרינן קמייא בטול אחרנייתא מוסיפיים, ועל כן גם זה יש רק להכלילו ולספחו ליום מועד קבוע ועומד. ומה שמצינו להרמב"ם ולעוד גדולים שקבעו להם ולזרעם אחריהם יום של שמחה על נס שקרה להם - מחלקים הפוסקים כידוע בין יחיד לרבים, דדווקא יחידים יכולים לקבוע אבל לא רבים, ומכש"כ שלא יכולים להוסיף יום מועד כללי על עם ומדינה.

והוא מסיים:

מי יתן וזוכה לראות בקרוב בגאולתנו ופדות נפשנו השלמה, ותימלא הארץ דעה לדעת את ד' ולהכיר ולהוקיר הנסים הגדולים שעשה ועושה עמנו, ונבין ונדע כי כל מה שעושה לנו הוא בעבור זה שנשמור חוקי תורתו, ולא שחושך ואור, חורבן ובנין, ישמשו בערבוביא, כפי שעיינו רואות כיום וכלות. וכשזוכה בע"ה במהרה לראות בגישום ההבטחה האמורה במלואה, שתביא בכנפיה גאולה שלימה במלוא מובנם של המלים, או אז נשיר שירה חדשה וימלא שחוק פינו ולשונו רינה...

* * *

ספריו של הרב וולדינברג זצ"ל, בעיקר כ"ב כרכי 'ציץ אליעזר', וכן ספר 'הלכות מדינה' שנדפס מחדש סוף סוף סמוך לאחר פטירתו של הראי"ה, ימשיכו לשמש כמורי דרך הלכתיים בענייני ההלכה הקשים שלנו כאן בעולם הזה, והעיסוק בהם יגרום לנחת רוח לנשמתו של מחברם הגדול בעולם הבא. תנצב"ה.

